

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות

פרקים ד-ה: תפילה

סוגיה יט: אמירת תחנונים אחר ברכות התפילה
[א-להי נצור"]

נכתב בסייעתא דשמיא
על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ
ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

© כל הזכויות שמורות למחבר

סוגיה יט: אמירת תחנונים אחר ברכות התפילה [“א-להי נצור”]

*

רקע

בסוגיה הקודמת למדנו שבדינו של השוכח “יעלה ויבוא” יש חילוק בין אדם הרגיל לומר תחנונים לאחר תפילתו לבין אדם שאינו רגיל לאומרם. לסוגיה זו משמעות רבה בהבנת דין התחנונים שאומרים לאחר ברכות התפילה, דין המובא בגמ' בפרק ראשון [טז:].

מקורות

- א. גמ' טז: יז. “ר' אלעזר בתר דמסיים צלותיה אמר... על גבי המזבח ותרצני”
- גמ' כט: “אמר רבי תנחום אמר רב אסי... תחנונים אחר תפלתו חוזר לראש”
- ב. תלמידי רבינו יונה כ. ד”ה לא אמרן רשב”א יז. ד”ה מר בריה דרבינא מאירי יז. ד”ה אחר שקרא אדם
- ג. רא”ה כט: ד”ה אמר רבי תנחום
- ד. רמב”ם הל' תפילה פ”ב ה”ט, פ”י ה”י
- ה. שו”ת הרשב”א ח”ז סי' תה
- ו. שו”ע סי' קכב, ומשנה ברורה

רשב”א יז. ד”ה מר בריה דרבינא

מר בריה דרבינא בתר צלותיה אמר הכי, א-להי נצור לשוני מרע וכו' יהיו לרצון אמרי פי וגו'. כך כתוב בספרים, ומשמע מיהא שכל אותן תחנונים שאמרו כאן, לאחריהן היו אומרים יהיו לרצון. והראב”ד ז”ל כתב שאין נכון לומר יהיו לרצון לאחר תחנונים אלו אלא קודם להן לאחר סיום שמנה עשרה ברכות, כמו שאמרו דוד לאחר שמונה עשרה מזמורים. ועוד מדאמרין בפרק תפלת השחר [נט:]: טעה ולא הזכיר של ראש חודש בעבודה חוזר לעבודה, נזכר בהוראה חוזר לעבודה וכו' סיים חוזר לראש, ואמרין עלה הא דאמרת סיים חוזר לראש לא אמרן אלא שאינו רגיל לומר תחנונים אחר תפלתו וכו', ואי איתא דיהיו לרצון אומר בסוף תחנונים, כי אינו רגיל לומר מאי הוי, הא בעי למימר יהיו לרצון אמרי פי.

מאירי יז. ד”ה אחר שקרא

אחר שקרא אדם את שמע והתפלל ראוי לו להפטר מתפילתו בדברי שבח אחר ברכות התפלה, ושיסיים את תפלתו בדברים אחרים של תפלה, שלא יפטר מברכותיו פתאום וילך לו. מפני זה היו חכמי התלמוד מחדשים אחר תפלתם מטבע תפלה מעין תחנונים, מהם שהיו אומרים אלקי נצור לשוני וכו', ובנסח זה נאמר בסופו יהיו לרצון אמרי פי, ומשמע שאחר התחנונים אומרים אותו ולא אחר י”ח מיד. ומכל מקום גדולי המפרשים כתבו שראוי לאמרו תכף לשמנה עשרה, כמו שדוד

אמרו לאחר י"ח מזמורים, וכן ממה שאמרו בפרק תפלת השחר [כט:]: טעה ולא הזכיר של ראש חודש בעבודה חוזר לעבודה, סיים חוזר לראש, ואמרו עלה: הא דאמרת סיים חוזר לראש דוקא שאין רגיל לומר תחנונים אחר תפלתו אבל רגיל וכו' חוזר לעבודה. ואם איתא תיפוק ליה דבעי למימר יהיו לרצון וכו', וכמו שאמרו: בתחלה אומר ה' שפתי ולבסוף אומר יהיו לרצון וכו', אלא ודאי אחר שמנה עשרה אומרים אותו. ומכל מקום אין בראיה זו הכרח, שהרי אין מקום לומר יהיו לרצון עד סוף כל הדברים שבתפלה והתחנונים הם כאמצע התפלה לגבי יהי רצון, ואם הוצרכו לומר הדין בשביל התחנונים כל שכן שהוצרכו לאמרן בשביל יהי רצון, ואף על פי כן הואיל והתחנונים אינם חיוב, אחר שמנה עשרה מיקרי, ואף הוא כעין תחנונים הוא. וכן היו קצת חכמי התלמוד אומרים אלקי עד שלא נוצרתי וכו', וכן כל אחד כרצונו. וכל שכן כשאדם יושב בתענית שראוי להרבות בתפלה ולחדש בדבריו אחר תפלה כפי יכלתו דברי רחמים ותחנונים.

רא"ה כט: ד"ה אמר רבי תנחום

אמר ר' תנחום אמר ר' אסי אמר רבי יהושע בן לוי טעה ולא הזכיר ראש חודש בעבודה חוזר לעבודה. בהודאה, כלומר אם נזכר בהודאה, חוזר לעבודה. בשים שלום, חוזר לעבודה. ואם סיים, חוזר לראש. אמר רב פפא בריה דרב אחא בר אדא הא דאמרת אם סיים חוזר לראש לא אמרן אלא שעקר את רגליו אבל לא עקר את רגליו חוזר לעבודה. אמר רב נחמן בר יצחק הא דאמרן לא עקר את רגליו חוזר לעבודה לא אמרן אלא כשהוא רגיל לומר תחנונים אחר תפלתו אבל כשאינו רגיל לומר תחנונים אחר תפלתו אף על פי שלא עקר את רגליו חוזר לראש. פירוש דתיתי בעינן, דלא עקר את רגליו ורגיל לומר תחנונים אחר תפלתו, ולא אמרן אלא שלא סיים אותן וכיון דכן הוה ליה כמי שלא סיים תפלתו. והני תחנונים דאמרינן, הינו דכבר אמר יהיו לרצון אמרי פי, ואפילו הכי כיון דרגיל לומר תחנונים אחר כן, כל היכא דלא אמרן חשיב כמי שלא סיים תפלתו. אבל ודאי אפילו אין רגיל לומר תחנונים אחר תפלתו, כל היכא דלא אמר יהיו לרצון אמרי פי חוזר לעבודה, דודאי יהיו לרצון אמרי פי מכלל התפלה, וכל היכא דלא אמרו לא חשיב סיים תפלתו. ומיהו ודאי כל היכא דבעי יכול לומר תחנונים כל כמה דבעי אחר תפלתו ומקמי יהיו לרצון אמרי פי, דהא אמרינן בפרק אין עומדין [לא.]. דאם בא לומר תחנונים אחר תפלתו אפילו כסדר יום הכפורים אומר, ואי בתר יהיו לרצון אמרי פי, צריכא למימר? ! פשיטא! אלא ודאי מקמי יהיו לרצון אמרי פי, ולא הוי הפסקה ויכול לאמרו אחר כל מה שרוצה להתפלל. ואף על גב דתקנוה רבנן אחר שמונה עשרה תחנונים לא חשיבא ברכה בפני עצמן, ובכלל ברכה אחרונה הם, וכולהו כתפלה אריכתא דמי.

שו"ת הרשב"א, חלק ז סימן תה

שאלת: אם יכול לענות לקדיש וכו' אחר שסיים י"ח ברכות. תשובה: צריך לומר יהיו לרצון וכו' אחר י"ח ברכות בלי שום הפסק כמו שאמר דוד אחר י"ח מזמורים, והוא מכלל התפלה, ואין לענות לשום דבר ולא לומר תחנונים בינו ובין י"ח ברכות, אבל יכול לענות אחריו לדבר שבקדושה או לומר תחנונים אפילו כסדר יום הכפורים ואף על פי שעדיין לא עקר רגליו. ואם תאמר והרי אמרו בטעה ולא הזכיר יעלה ויבא, אם רגיל לומר תחנונים אחר תפלתו ולא עקר רגליו חוזר לעבודה. התם הוא שהקלו, דכיון שרגיל לומר תחנונים הרי הוא כמתפלל עדיין ואין צריך לחזור לראש, אבל שנתן לתחנונים אלו דין חומר עיקר התפלה שלא להפסיק לקדיש ולמודים - לא.

הסבר הסוגיה

מר בריה דרבינא כי הוה מסיים צלותיה אמר הכי: א-להי נצור לשוני מרע ושפתותי מדבר מרמה, ולמקללי נפשי תדום, ונפשי כעפר לכל תהיה, פתח לבי בתורתך...

[גמ' יז.]

הגמ' אומרת שהאמוראים נהגו לומר תחינה אישית אחר התפילה, וכל אחד ואחד מהאמוראים אמר נוסח משלו.

נחלקו הראשונים היכן אומרים "יהיו לרצון אמרי פי...", אם לפני התחנונים האלה או לאחריהם: הרשב"א [יז. ד"ה מר] מביא את דברי הראב"ד, שאומרים "יהיו לרצון אמרי פי..." לפני התחנונים, שהרי דוד אמרו אחר שמונה עשר מזמורים, וכך אנו אומרים אותו אחר שמונה עשרה ברכות. המאירי [יז. ד"ה אחר שקרא] חולק, ולדעתו אומרים "יהיו לרצון אמרי פי..." אחר אמירת התחנונים. מהרמב"ם הפוסק: "בכל תפלה מהתפלות... כשהוא חותם בסוף התפלה אומר יהיו לרצון אמרי פי וגו' ואחר כך צועד לאחוריו", מוכח שלדעתו אומרים "יהיו לרצון" אחר התחינה האישית.¹

ניתן להסביר את מחלוקת הראשונים בשלוש דרכים: א. הם נחלקו בהבנת מהות אמירת התחנונים אחר התפילה. הראב"ד סובר שהתחנונים הם תוספת לתפילה - סיום התפילה הוא בסיום הברכות, והתחנונים הם תוספת שמותר לאדם להוסיף אחר תפילתו. אולם הרמב"ם והמאירי סוברים ש"התחנונים הם כאמצע התפלה" [לשון המאירי], הם חלק אינטגרלי מהתפילה, ולכן אומרים "יהיו לרצון אמרי פי..." אחריהם. ב. הם נחלקו בהבנת דין אמירת "יהיו לרצון אמרי פי". הרמב"ם והמאירי סוברים ש"יהיו לרצון אמרי פי" הוא סיום התפילה, וכיוון שהתחנונים הם חלק מהתפילה אומרים "יהיו לרצון" אחריהם. הראב"ד מסכים שתחנונים הם חלק מהתפילה, אך לדעתו "יהיו לרצון" נתקן בסוף הברכות דווקא, כנגד דוד שאמרו לאחר שמונה עשר מזמורים. ג. לכולי עלמא התחנונים מהווים תוספת לתפילה. הראב"ד סובר שיש לומר "יהיו לרצון אמרי פי" לאחר עיקר התפילה ולא אחר התוספת, ואילו הרמב"ם והמאירי סוברים שמותר לדחות את "יהיו לרצון אמרי פי..." לאחר אמירת התוספת לתפילה.

השאלה אם התחנונים הם חלק מעצם התפילה או תוספת חיצונית לה נובעת מהבנות שונות במהות תקנת נוסח התפילה שתיקנו אנשי כנסת הגדולה. לפי ההבנה שחכמים תיקנו מטבע של תפילה, ולמטבע זה בלבד יש חלות שם של תפילה, התחנונים הם תוספת חיצונית לתפילה. ולפי ההבנה שרק בברכות חלות הברכה תלויה באמירתה במטבע שתיקנו חכמים, אך חלות התפילה אינה תלויה בנוסח אלא בעמידה לפני ה' ובשפיכת לבו לפני

¹ הרמב"ם אינו מזכיר את נוסחי האמוראים לא בהלכות ולא ב"סדר התפילות", אך פוסק [פ"ו ה"ב] שמותר להוסיף "אחר תפלתו אפילו כסדר וידוי יום הכפורים".

בורא העולם², לתחנונים שתיקנו חכמים בברכות ולתחנונים שאדם מוסיף מעצמו יש מעמד זהה, ושניהם מצטרפים למעשה אחד של תפילה.

ניתן להוסיף על הסבר זה. הגמ' מרחיבה מאוד בהביאה את נוסח התחנונים שנהג לומר כל אחד מהאמורים. ניתן להסביר, שהגמ' מאריכה בדבר זה כדי להדגיש שראוי לכל אחד לומר תחנונים בנוסח משלו. חכמים תיקנו נוסח קבוע לתפילה, אך נוסח זה אינו אמור להחליף את התפילה האישית, ולכן ראוי שכל אחד יאמר תחנונים בנוסח משלו, כהשלמה לתכנים שתיקנו אנשי כנסת הגדולה לאומרם³.

כדי להעמיק בדין אמירת תחנונים אחר התפילה, יש לעיין בגמ' [כט:] העוסקת בדיני טעות בתפילה, ומחלקת בדיני חזרה בתפילה בין אדם הרגיל לומר תחנונים אחר תפילתו לבין אדם שאינו רגיל לומר תחנונים אחר תפילתו. לפי הלישנא בגמ' שנפסקה להלכה על ידי רוב הראשונים⁴, נאמר: "הא דאמרן כי לא עקר רגליו חוזר לעבודה לא אמרן אלא שרגיל לומר תחנונים אחר תפלתו אבל אם אינו רגיל לומר תחנונים אחר תפלתו חוזר לראש". אדם חוזר למקום שטעה רק בתנאי שעדיין לא עקר רגליו, ורק בתנאי שרגיל לומר תחנונים אחר תפילתו.

יש לברר שתי נקודות בגדרי דין "הרגיל לומר תחנונים אחר תפילתו": א. מה דינו של אדם הרגיל לומר תחנונים אחר תפילתו, אך נזכר בטעותו לאחר שסיים (וטרם עקר רגליו). ב. מה דינו של אדם שאינו רגיל לומר תחנונים אחר תפילתו, אך בתפילה מסוימת הוא החליט לאומרם ונזכר בטעותו באמצע אמירתם.

הדין הראשון נתון במחלוקת בין הראשונים והפוסקים. הרא"ה [ד"ה אמר ר' תנחום] והמאירי [ד"ה כלל ידוע] אומרים בפירוש שהרגיל לומר תחנונים אחר תפילתו חוזר למקום שטעה רק בתנאי שעדיין לא סיים את תחנוניו [כך פוסקים המגן אברהם (סי' תכב סק"ב) והמשנה ברורה (סי' קיז סק"ח)]. בפסקי רקנטי [סי' לב] מפורש שחוזר למקום שטעה אף כשסיים תחנוניו [כך משמע גם מאבודרהם (שמונה עשרה ד"ה השמינית) ומהסמ"ג (עשין יט ד"ה טעה ולא), וכך פוסק החיי אדם (כלל כד סע' טו)].

לשיטת הרא"ה והמאירי שהרגיל לומר תחנונים אחר תפילתו חוזר למקום שטעה רק אם עדיין לא סיים תחנוניו, מתברר גם הדין השני, שאדם שאינו רגיל לומר תחנונים חוזר לראש אף כשהוא עדיין באמצע תחנוניו [כך אכן עולה מדברי הרא"ה (שם)]. משמעות הדבר היא שלדעתם יש חילוק במהות התחנונים בין מקרה שרגיל לומר תחנונים אחר תפילתו לבין

² לפיכך סובר הרמב"ם שאסור להוסיף על הברכות [הל' ברכות פ"א ה"ה] אך מותר להוסיף על ברכות התפילה [פ"י ה"ב], ולפיכך סובר הטור שאסור לומר פיוטים בברכות קריאת שמע [סי' סח] אך מותר לומר פיוטים בתפילה [סי' קיב]. עיין לעיל עמ' 76.

³ אמנם המאירי [טז: ד"ה אחר שקרא] מסביר את אמירת התחנונים בדרך אחרת, ולדעתו אומרים תחנונים אחר התפילה כדי "שלא יפטר מברכותיו פתאום וילך לו".

⁴ ראה בסוגיה הקודמת עמ' 400, שכן פסקו הרי"ף [כ:], הרמב"ם [פ"י ה"ה] והרא"ש [סי' טז], ובטור [סי' תכב] מובאת דעת רב עמרם שלא פסק כך.

מקרה שאינו רגיל לאומרים. התחנונים של הרגיל לומר תחנונים אחר תפילתו הם חלק מהתפילה, ואילו התחנונים של אדם שאינו רגיל לאומרים אינם חלק מהתפילה אלא תוספת לה.⁵

מלשון הרמב"ם משמע שהיתה לו הבנה שונה לגמרי משאר הראשונים. הרמב"ם [פ"י ה"י] פוסק: "טעה ולא הזכיר יעלה ויבא אם נזכר קודם שישלים תפלתו חוזר לעבודה ומזכיר, ואם נזכר אחר שהשלים תפלתו חוזר לראש, ואם היה רגיל לומר תחנונים אחר תפלתו ונזכר אחר שהשלים תפלתו קודם שיעקור רגליו חוזר לעבודה". בפסק הרמב"ם צריך לשים לב לשתי נקודות: א. הרמב"ם מוסיף מונח שאינו מוזכר בגמ' והוא "ישלים תפלתו". ב. המונח "תחנונים" מוזכר בהלכות תפילה פעמים רבות⁶, ובדרך כלל הכוונה לתחנונים שאומרים לאחר עקירת הרגליים ולא כתחנונים שמוסיפים לאחר סיום הברכות טרם העקירה. לפיכך נראה שלדעת הרמב"ם התחנונים שאומרים לפני עקירת רגליים מוגדרים כחלק אינטגרלי מהתפילה, ואין חילוק בהם בין אדם הרגיל לומר תחנונים אחר תפילתו לבין אדם שאינו רגיל לאומרים. החילוק בין אדם הרגיל לומר תחנונים אחר תפילתו לבין אדם שאינו רגיל לאומרים מתייחס לתחנונים שאומרים לאחר עקירת רגליים⁷. תחנונים אלו קשורים לתפילה⁸, ולכן הם מגדירים את העומד לפני ה' כעומד באמצע תפילתו, ובמקרה שטעה הוא חוזר למקום שטעה⁹.

בין ההבנות השונות של מהות אמירת התחנונים ישנה נפקא מינה נוספת להלכה:
הרשב"א [שו"ת ח"ז סי' תה] פוסק שהשומע קדיש וקדושה בין סוף הברכות לבין "יהיו לרצון אמרי פי..." אינו עונה, אך השומע זאת אחר "יהיו לרצון אמרי פי..." קודם התחנונים

⁵ ר' מנחם רקנטי יכול לסבור שהתחנונים הם תמיד חלק מהתפילה, ולכן העומד באמצע תחנוניו חוזר למקום שטעה אפילו אם אינו רגיל לאומרים.

⁶ פ"ה הי"ג; פ"ז הל' יז-יח; פ"ט הל' ה-ח, יג.

⁷ בלישנא הראשונה של הגמ' נאמר שהרגיל לומר תחנונים אחר תפילתו חוזר למקום שטעה אפילו כשעקר רגליו. לפי ההסבר של רוב הראשונים שהתחנונים נאמרים לפני עקירת רגליים, צריך להסביר שכונת הגמ' לאדם שתכנן לומר תחנונים אך בטעות הוא עקר רגליו. לפי שיטת הרמב"ם, הגמ' מתבארת בשופי שהתפילה מסתיימת רק לאחר סיום כל התחנונים שאחר התפילה, ולכן יכול לחזור למקום שטעה אפילו אחר שעקר רגליו. עיין רשב"ץ [כ"ט: ד"ה תחנונים] המפרש: "תחנונים - כגון א-להי נצור לשוני, או והוא רחום של שני וחמישי".

⁸ בראש פרק ה הרמב"ם מונה "שמונה דברים צריך המתפלל להזהר בהן ולעשותן", ואחרון הוא "השתחויה". ההשתחויה נעשית בתחנונים של נפילת אפים [פ"ה הי"ג]: "השתחויה כיצד, אחר שמגביה ראשו מכריעה חמישית ישב לארץ ונופל על פניו ארצה ומתחנן בכל התחנונים שירצה", ומכאן שנפילת אפיים אינה מעשה עצמאי אלא קיום של דין במצות תפילה [ראה לקמן עמ' 540-541].

⁹ עיין בסוגיה הקודמת שבה הקשינו מדוע הרמב"ם מביא דין זה רק לגבי טעות ב"יעלה ויבוא" ולא בטעות בכל התוספות שאומרים בתפילה. לפי הסבר זה אולי ניתן לומר שהדין קיים בכל התוספות הנאמרות בתפילה, אך כיוון שחובה ליפול אפיים, ביום רגיל אין מציאות של אדם שאינו רגיל לומר תחנונים אחר תפילתו. רק בראש חודש ובמועדים שאין בהם נפילת אפיים, ניתן לדבר על אדם שאינו רגיל לומר תחנונים אחר תפילתו.

עונה. הרשב"א סובר כראב"ד שהתחנונים הם תוספת לתפילה, ולכן מותר לענות בהם לדבר שבקדושה. לשיטת הרמב"ם והמאירי שהתחנונות שלפני עקירת רגליים הן חלק מהתפילה עצמה, נראה שאין להפסיק באמירתן כדי לענות לדבר שבקדושה, כשם שאין להפסיק לדבר שבקדושה באמצע אמירת הברכות.

סיכום

נחלקו הראשונים בהבנת דין התחנונים שאומרים לאחר ברכת "שים שלום". הרמב"ם כנראה מבין שדינם כתפילה לכל דבר. אומרים "יהיו לרצון אמרי פי" אחריהם, הנזכר באמצע אמירתם שטעה בתפילתו חוזר למקום שטעה, ואין להפסיק בהם לדבר שבקדושה. לעומתו סובר הרשב"א שהתחנונים אינם חלק מהתפילה אלא תוספת לתפילה, ולכן מותר להפסיק באמצע אמירתם לענות לדבר שבקדושה. אמנם, לדעתו אמירת התחנונים מגדירה את אומרם כעומד לפני ה', ולכן כשנזכר שטעה בתפילתו הוא חוזר למקום שטעה בו, ואינו חוזר לראש התפילה. הרא"ה והמאירי מחלקים בין תחנונים של אדם הרגיל לאומרם לבין תחנונים של אדם שאינו רגיל לאומרם. ניתן להבין שהתחנונים של אדם הרגיל לאומרם הם חלק מהתפילה ואילו התחנונים של אדם שאינו רגיל לאומרם הם תוספת לתפילה.

הלכה

השו"ע [סי' קכב] פוסק שאומרים "יהיו לרצון אמרי פי..." לפני אמירת התחנונים, ואין לענות לפני "יהיו לרצון אמרי פי..." לדבר שבקדושה. הוא מוסיף שעדיף שלא לענות לדבר שבקדושה אפילו באמצע התחנונים, אלא לקצורם כדי שיסיימם לפני שיצטרך לענות, אך אם לא סיים, מותר לו לענות לדבר שבקדושה על פי דיני ההפסקה בברכות קריאת שמע [כך מבאר המשנה ברורה סק"א]. הרמ"א סובר שמקום אמירת "יהיו לרצון אמרי פי..." תלוי במנהג המקום, ולאומרים אותו אחר התחנונים, מותר להפסיק לפני אמירת "יהיו לרצון אמרי פי..." כדי לענות לדבר שבקדושה. המשנה ברורה [סק"ג] פוסק שטוב לומר "יהיו לרצון אמרי פי..." פעמיים, גם לפני התחנונים וגם לאחריהם.